

TÜRK KÜLTÜR VE SANATI'NDA MEHMED SİYAH KALEM MİNYATÜRLERİNİ OLUŞTURAN PLASTİK ÖGELERİN İNCELENMESİ

Doç. Muteber BURUNSUZ*

ÖZET

Orta Asya Türk Kültürü ve Türk Resim Sanatı açısından önemli bir yere sahip olan Mehmed Siyah Kalem'in eserlerini XIV. ve XV. yüzyıllarda Maverâünnehir Türkistan'da oluşturduğu bilinmektedir. Mehmed Siyah Kalem'in eserlerinden yaşadığı coğrafyanın kültürü, dönemi, bozkır ve göçebe yaşamı ile ilgili bilgi edinmek mümkündür. Mehmed Siyah Kalem'in minyatürlerinde insan ve hayvan figürleri, figürlerin sınıfsal farklılıkları, kıyafetler, objeler, aksesuarlar ve hikayeleştirilmiş sahnelerle karşılaşmaktadır. Eserlerinin minyatürün dışına taşan resimsel uygulamalar olduğu da dikkat çekmektedir. Orta Asya ve Şamanizme bağlı halkların temsil edildiği resimlerde, şamanların mücadelesi, bozkır ve göçebe hayatına ilişkin gündelik sahnelerin, az renkli, natüralist bir biçimde aktarıldığı görülmektedir. Araştırmada Mehmed Siyah Kalem'in Türk Kültür ve Sanatı içerisindeki yerinin eserleri aracılığıyla çözümlenmesi, eserlerdeki kültürel öğelerin ise resmin plastik elemanları çerçevesinde incelenmesi amaçlanmaktadır. Plastik öğeler içerisinde Mehmed Siyah Kalem'in kullanmış olduğu renklere, anatomiye, hacimlendirme ve deformasyonlara değinilmektedir. Araştırmada Mehmed Siyah Kalem'in Orta Asya kültürünü sanatına yansıttığı minyatürler oluşturduğu, minyatürlerdeki figürlerde beden anatomisi ve kas yapılarının anatomik çözümlenmesinde renklerin açık ve koyu değerlerine yer verdiği izlenmektedir. Gündelik yaşam içerisindeki sahnelerin tiyatro sahnesi gibi izleyiciye sunulduğu, figürlerin portrelerindeki duyguların ifadeci bir anlayışla aktarıldığı görülmektedir. Mehmed Siyah Kalem'in minyatürlerinde Orta Asya ve Türk Kültürü'ne ait olan izler aracılığıyla, bozkır ve göçebe yaşamına tanıklık edildiği sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Kültürü, Türk Resim Sanatı, Mehmed Siyah Kalem, Minyatür, Orta Asya.

Geliş Tarihi: 03.06.2022

Kabul Tarihi: 16.08.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi

*Hitit Üniversitesi, Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Resim Bölümü, Çorum, muteberburunsuz@hitit.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-8987-0058

EXAMINATION OF THE PLASTIC ELEMENTS THAT MAKE UP MEHMED SİYAH KALEM MINIATURES IN TURKISH CULTURE AND ART

Assoc. Prof. Muteber BURUNSUZ*

ABSTRACT

The works of Mehmed Siyah Kalem, which has an important place in terms of Central Asian Turkish Culture and Turkish Painting Art, are in the XIV. and XV. It is known that it was formed in Transoxiana in the centuries-old Turkestan. It is possible to obtain information about the culture, period, steppe and nomadic life of the geography where he lived from the works of Mehmed Siyah Kalem. In the miniatures of Mehmed Siyah Kalem, human and animal figures, class differences of the figures, clothes, objects, accessories and narrated scenes are encountered. It is also noteworthy that his works are pictorial applications that go beyond the miniature. In the paintings, in which Central Asia and the peoples of shamanism are represented, it is seen that the daily scenes of the shamans' struggle, steppe and nomadic life are conveyed in a less colorful and naturalistic way. In the research, it is aimed to analyze the place of Mehmed Siyah Kalem in Turkish Culture and Art through his works, and to examine the cultural elements in the works within the framework of the plastic elements of the painting. Among the plastic items, the colors, anatomy, volume and deformations used by Mehmed Siyah Kalem are mentioned. In the research, it is observed that Mehmed Siyah Kalem created miniatures that reflected the Central Asian culture to his art, and included the light and dark values of colors in the anatomical analysis of the body anatomy and muscle structures in the figures in the miniatures. It is seen that the scenes in daily life are presented to the audience like the theater stage, and the emotions in the portraits of the figures are conveyed with an expressive understanding. It is concluded that the steppe and nomadic life is witnessed through traces of Central Asian and Turkish Culture in the miniatures of Mehmed Siyah Kalem.

Keywords: Turkish Culture, Turkish Painting Art, Mehmed Siyah Kalem, Miniature, Central Asia.

Received Date: 03.06.2022

Accepted Date: 16.08.2022

Article Types: Research Article

*Hitit University, Faculty of Fine Design and Architecture, Department of Painting, Çorum, muteberburunsuz@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8987-0058

1. GİRİŞ

Mehmed Siyah Kalem'in kimliği, yaşadığı coğrafya ve dönem ile ilgili net bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Figürlerin yer aldığı mekân ve sahnelerde yer alan objelerle yaşanan dönemin sosyo-kültürel yapısı ile ilgili bilgi edinmek mümkündür. Minyatür resimlerde yer alan figürlerin kıyafetleri, göçebe yaşam tarzı, mekânlardaki objeler ve aktarılan sahnelerle ilgili ipuçları edinilerek çıkarımlarda bulunulabilir.

Üstad Mehmet Siyah Kalem'in yaşamı ve kimliği bilinmiyor. Tarih kaynaklarından hiçbiri ondan söz etmiyor. Gerçek adı bile belli değil. Kimi resimlerin üstüne "Karı Üstad Mehmet Siyah Kalem" (Üstad Mehmet Siyah Kalem'in işi) yazılmış (İpşiroğlu, 2004: 11).

Orta Asya'da rulolar halinde hazırlanmış resimlerde ilk olarak farklı çizgi dili dikkat çekmektedir. Orta Asya'da tanımlanan bölge ise Türkistan Maverânnehir olarak belirtilmektedir. Bu bölgeden elde edilen çizimler, Topkapı Sarayı'nda Fatih Albümünde yer almaktadır.

Resmedildikleri devir olarak XIV. asrın son çeyreği ile XV. asrın ilk yarısı düşünülmelidir (Karamağaralı, 1981: 189).

Orta Asya kültürünü yansıttığı minyatürlerde farklı ırkları sosyo-ekonomik statüleriyle betimleyen Mehmed Siyah Kalem'in insanlarını Türkler, Moğollar ve Hintliler oluşturmaktadır. Minyatürlerin içeriğinde kullanılan dekoratif objeler ve fantastik olan figürlerle Orta Asya ve Şamanizm dinine bağlı halklar temsil edilmektedir. Mehmed Siyah Kalem'in resimlerine imza atmadığı görülmektedir. Resimlerde devamlılık, hikâye ve inançlar eşleşmektedir. İpek yolu üzerindeki taşınan eşyalarla birlikte kültür ve inançlar da bu göçebe kültürle birlikte taşınmaktadır. Şamanların, gezici dervişlerin, zengin ya da fakir göçebelerin, demonların İpek Yolu efsaneleri anlatılmaktadır. Minyatürlerin genelinde şaman dansı, binek

hayvanları, günlük hayat işleri betimlenmektedir. Ayrıca Mehmed Siyah Kalem'in figürleri ve objeleri biçimlendirme şekilleriyle Çin, Moğol, Uygur minyatürleri biçimlendirme şekilleri arasında benzeşen yönler bulunmaktadır. Resimlerde figürler, hayvanlar, farklı düzlemlerde, birkaç açıyla resmedilerek Orta-Asya Türk geleneğine ait kültürel yaşam öğeleri, göçebe bozkır hayatı didaktik rulolar şeklinde düzenlenmiştir.

Siyah Kalem'in çalışmalarının büyük bölümünün, İslamiyet'in hakim olduğu ancak Şamanizme ve Tantrik Budizm kalıntılarına karşı mücadele verdiği bir zamanda, Çin ve Hindistan sınırlarından uzakta olmayan Türk göçebelerinin yaşamını yansıtmış olduğu aşağıda görülecektir. Konunun geçtiği yer Doğu Türkistan ve zaman Doğu Türkistan'ın İslamiyeti kabul ettiği 1325 yılıdır. Siyah Kalem'in çalışmalarını inceleyen bütün yazarlar aşağı yukarı bu noktada hemfikirdir. Bununla birlikte bazıları Siyah Kalem'in 14. yüzyılda yaşamış olduğunu düşünürken diğeri onu 15. yüzyıla taşır (Esin, 2019: 46-47).

Mehmed Siyah Kalem'in rulo resimleri Topkapı Sarayı'nda 2152, 2153, 2154, 2160 numaralı Fatih Albümü'nde yer almaktadır. İnsan görünümünden uzak figürlerin enerjik hareketleri, el ve kolların büyük iri görüntüleri, kıyafet detayları, şapkaları, başlıkları, kıyafetlerdeki yoğun kıvrımları, insan ve hayvan figürlerindeki hareketin çok yönlülük özellikleriyle minyatürlerin dışına taşan resimler yaptığı için Mehmed Siyah Kalem eserleri dikkat çekmektedir. Şamanların mücadelesi, gündelik sahneler, karşılaşmalar, konuşmalar, ritmik hareket eden kıvrımlar, portrelerdeki ifadeler, karikatürist çizim Mehmed Siyah Kalem'in resimlerinde görülmektedir.

Orta Asya tapınak ressamlığı, 7. Yüzyılda Tun-Huang'da (Orta Asya kültürüyle Çin kültürünün kaynaştığı bir bölge) yeni bir sanat türü olarak

kâğıt ya da ipek üzerine yapılan rulo resminin ortaya çıkmasına yol açıyor. Bu tarihten sonra, Çin'den İnan'a kadar Kuzey'deki göçmen boylarda epik, dramatik ve dinsel metinlerin anlatıldığı toplantılarda rulo resimler gösterilmeye başlıyor. Resimler dinleyicinin anlatılanları göz önünde canlandırmasına, öykünün çeşitli aşamalarını kolayca izleyebilmesine yardımcı oluyor. Siyah Kalem ruloları da bu amaçla yapılmış olmalı (İpşiroğlu, 2004: 12).

Daha az renkle oluşturulmuş resimlerde stilize form anlayışı ve daha sade olan bir anlatım dili resimlerin genelinde izlenmektedir. Figürler ve mekândaki objelerin her biri bir hikâyenin belirleyicisi, göstergesidir. Mehmed Siyah Kalem'in eserlerinde ortaya çıkan önemli öğeler arasında anatomi ve renk dili yer almaktadır. Minyatürlerde görülen karakterler sıra dışı karakterler olarak görülmektedir. Ana hikâyelerde figürler ve göçebe yaşam tarzı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Farklı tabakalardan insanlara yer verilen eserlerde figürlerin bir kısmı gündelik işlerle uğraşırken, bir kısmı ise gruplar halinde dans ederken resmedilmiştir.

Siyah Kalem rulolarını, bir tür tiyatro oyununun parçaları olarak düşünmeli. Anlatıcının söyledikleri resimlerle tamamlanıyordu. Bu göstermelik resimler çevrelerinden koparıлып yurtlarından uzaklaştırıldıktan sonra, zamanla metinler unutulduğu için, yabancı illerde sözün tam anlamıyla dilsiz kalmışlardı (İpşiroğlu, 2004: 13).

Tiyatral sahne izlenimi veren görsellerde figürlerin yüzlerindeki mimikler dikkat çekmektedir. Öyküsel anlatım dili minyatür şeklinde çizilmiş resimler olduğu göstermektedir. Realist olan üslupla çeşitli karakterler resmedilmiştir. Figürlerin etkin, zemin, fon ve mekânın statik olduğu görülmektedir. Kullanılan müzik aletleri, danslar aracılığıyla figürler dinamik bir biçimde aktarılmıştır. Figürlerin anatomilerinde,

deformasyon, abartı ve grotesk bir görünümle karşılaşmaktadır. Işıklandırılan vücut uzuvları figürlerin daha hacimli ve üç boyutlu görünmelerini sağlamaktadır. Figürlerin ayaklarının duruşu ve hayvan çizimlerinde yer alan uzuvların gösterilişi perspektif hakkında ipucu vermektedir. Araştırmanın diğer bölümlerinde, Mehmed Siyah Kalem'in minyatürlerinde izlenen mekân ve perspektif çözümlenmeleri, renk ve üslup dili, figürlerin yüzlerindeki mimik ve ifadeler ayrı başlıklar halinde görsel çözümlenmeler aracılığıyla incelenecektir.

2. MEHMED SİYAH KALEM MİNYATÜRLERİNDE KOMPOZİSYON, MEKÂN VE FON BİÇİMLENDİRMELERİ

Mehmed Siyah Kalem'in minyatürlerinde, mekâna tarafsız bir şekilde yer verildiği, figürlerin ise ön planda yer aldığı izlenilmektedir. Yatay düzlemde hareketli veya durağan bir biçimde resmedilen figürler deforme edilerek grotesk olan figürlere dönüştürülmüştür. Özellikle figürlerde anatomik öğeler ön plana çıkarılarak uzuvlarda abartılı çizimler yapılmıştır. Resimlerde mekânın tarafsızlığı, renklerin ise natürel bir şekilde aktarılması daha primitif olan bir içerik sunmaktadır. Mehmed Siyah Kalem'in minyatürlerinde izlenen daha az olan renk anlayışı mağara resimlerinde görülen sadeleşmiş formları ve yalın renk kullanımını da anımsatmaktadır. Bozkırın göçebe yaşam şekli Mehmed Siyah Kalem'in minyatürlerindeki sahnelerle hikayeleştirilmiştir. Demirok'un da belirttiği gibi bir hikâye içerisinde betimlenen figürler Mehmed Siyah Kalem minyatürlerinin ana öğesini oluşturmaktadır.

Sanatçının minyatürlerinde mekân yokluğu ve doğalcı renk kullanımı, biçimsel yapı bozmalardan oluşan karikatürize edilmiş figürler bu çalışmaların birer anlatı öğesi olduğunu göstermiştir. Bu görseller bir hikâye ya da miti doğrudan tiyatral bir formda anlatmak

Görsel 1. Mehmed Siyah Kalem, "Yörük Kampı".

için çizilmiştir. Siyah Kalem bu minyatürlerde metinsiz bir hikâyenin sahnelerini izleyiciye tanıtmıştır. Figürler sahnede güçlü hacimsel nitelikler olarak ön ve arka ilişkisi içerisinde tek bir düzlem üzerinde kâğıda yerleştirilmiştir. Kullandığı renklerle ya da figürün duruşuyla resmin ana yönünü, ağırlık noktasını belirterek anlatımın figürler üzerinde yoğunlaşmasını sağlar (Demirok, 2018: 14-15).

İki ayrı düzlemde izlediğimiz "Yörük Kampı" adlı eserde, ön düzlem ve arka düzlemde sıralanan insan ve hayvan figürleri ile objeler görülmektedir. Birinci düzlemde yer alan atların renk farklılıklarının vurgulandığı, vücut uzuvlarında deformasyonun olduğu, anatomik öğelerin ise abartılarak vurgulandığı görülmektedir. Atların duruş yönünün aksine ayakları ve bacakları farklı yönleri de gösterecek şekilde betimlenmiştir. Göçebe kültürüne ait olan ateş üzerinde kazan, oklar, at koşum takımları, kaplar ve diğer eşyalar mekân üzerinde görülmektedir. Eserde resimsel bir perspektiften söz edilememektedir. Ön düzlemde yer alan renkler ile arka düzlemde yer alan obje renkleri arasında bir farklılık görülmemektedir. Her iki

düzlemde yer alan objeler realist bir üslupla ve renkleri net bir biçimde betimlenmiştir. Mehmed Siyah Kalem'in genel renk skalasında kahve, kırmızı ve bej renkler tercih edilmiştir. Figürlerde yoğun bir biçimde incelenen beden anatomisi, kas ve kemik dokularının çözümlenmesi renk geçişleri ve gölgelendirmeler aracılığıyla sağlanmaktadır (Görsel 1).

Mehmed Siyah Kalem'in minyatürlerindeki kompozisyonlarda figürlerin yatay şekilde sıralandığı görülmektedir. Minyatürlerinde yer alan figürler, figürler arasındaki objeler kompozisyondaki büyüklük ve küçüklük ilişkilerini bütüncül bir şekilde yansıtmaktadır. Öte yandan kıyafetlerdeki kıvrımlar kompozisyonlarına hareket ve uyum kazandırmaktadır. Kompozisyonlarda insan ve hayvan figürlerinin duruşlarında yakalanan farklılıklar kompozisyonların daha hareketli olarak algılanmasını kolaylaştırmaktadır. Şaman dansları, kıyafet ve aksesuarları, müzik aletleri de figürlerin doğayla olan etkileşiminde birliktelik oluşturmaktadır.

3. MİNYATÜRLERDEKİ FIGÜRLERİN KİYAFET, GÖRÜNÜM VE YÜZ İFADELERİNİN YORUMLANMASI

Minyatürlerde yer alan dervişler, göçerler, şamanlar, demonlar, deforme edilerek abartılmış figürler gündelik işlerle meşgul olmaktadır. Belirli renk gruplarının tercih edildiği eserlerde arka fon açık kahve tonlarında nesnelere ayrı şekilde tutulmaktadır. Minyatürlerde anlık görüntülerin kayda geçirildiği sahnelerde, gündelik yaşamdan kesitlerle karşılaşmaktadır. Çin ve Uygur etkisinde olan bu minyatürlerde işlenen figürlerin aksesuarları ve müzik aletleri bizlere Türk Kültürü ile ilgili izleri çağrıştırmaktadır. Orta Asya'da görülen derviş tipleri kıyafetlerinde, geleneğin ve yöreselliğin izleri hissedilmektedir. İpek Yolu ile sadece ticaret değil kültürün ve sanatın da taşındığı görülmektedir. Minyatürlerin nerede ve ne zaman yapıldığı tam olarak saptanamamıştır. Figürlerin kıyafetleri, göçer kültüründe kullanılan objeler, müzik aletleri bizlere figürlerin yaşadığı yerin kültürü ve yeri ile ilgili ipuçları vermektedir. Eserlerdeki etnik yapı çeşitlilik göstermektedir.

Çeşitli inanç ve kültüre ait figürlerin kıyafetlerinde kıvrımların yönleri, çeşitliliği figürün anatomik duruşu iskelet yapısının ana kurgusu ile ilgili ipuçları içermektedir. Kıvrımlar ve kıvrımların yönü anatomiye destekler niteliktedir. Geleneksel kıyafetlerin kıvrımları ile yüzlerdeki kıvrımlar da uyum içerisinde seyretmektedir. Yüzdeki kıvrımlar figürlerdeki ifadeleri bütünleyen bir biçimde betimlenmiştir. Yüzlerdeki heyecan, coşku, endişe ve kederin ifade edildiği figürler, ifadenin güçlü bir şekilde aktarımını izleyiciye yansıtmaktadır. Yaşayan ve tiyatral bir sahneye dönüşen figürler minyatürün ötesinde bir yansıtma biçimini içermektedir. Gündelik yaşam sahnelerinden kareler bir bir öyküsel bir dille betimlenmiştir. Yemek pişiren, atları taşıyan, dans eden hareketli figürler ve bu figürlerin yer aldığı sahnelerle karşılaşmaktadır.

Siyah Kalem'in resimlerindeki ağırlık, Ön Asya sanatında görülen hareketten yoksun, donmuş ağırlık değildir. Siyah Kalem'in figürlerinde iki karşıt güç birleşir. Yerçekiminin gücüne, canlı vücudun buna karşı koyan etkinliği eklenir. At kaçıran, kaya parçaları taşıyan, büyük ağırlıklar

Görsel 2. Mehmed Siyah Kalem.

kaldıran insanlarla devlerin kasları birer güç kaynağıdır Siyah Kalem'in sanatında (İpşiroğlu, 2004: 22).

Orta Asya Kültüründe göçebe yaşamının en temel öğelerinden at figürlerine Mehmed Siyah Kalem eserlerinde sıkça rastlanmaktadır. Atların genel duruşları ise anatomik olarak formların boyutlandırılmasıyla ve iç içe geçmesiyle sağlanmaktadır. Farklı renk tonlarında yer alan atların çeşitli görünümüleri ile resimlerde karşılaşılmaktadır. Abartılarak betimlenen uzuvlar, deformasyona uğrayarak genel hikâyenin bütünlüğü içerisinde aktarılmıştır. Figürlerin ise porte, el ve ayaklarında da atlarda olduğu gibi yön farklılıkları izlenmektedir. Yere eğilerek bakışlarını yönelten figürün ayaklarının önde değil yanda gösterildiği görülmektedir. İnsan ve hayvan figürlerinde yer alan açılı ve çok yönlü bir anlatım diliyle karşılaşılmaktadır. Bir figür aynı anda hem frontal olarak hem de profilden bir arada gösterilmektedir. Picasso'nun resimlerinde görülen dördüncü boyut Mehmed Siyah Kalem'in figürlerinde farklı açıların gösterilmesiyle karşımıza çıkmaktadır. Atların ayakları, insanların ayakları ve bacakları hem üstten hem yandan çizilerek, hareketli duruşlar verilmektedir (Görsel 2).

Siyah Kalem'in resimlerinde yer alan at tasvirlerinin gündelik hayatın içinde çoğu zaman bir yük hayvanı veya ulaşım aracı olarak resmedildikleri düşünülünce, olayların geçtiği coğrafyanın, bir kavşak noktasında ve ticaret yollarının kesiştiği bölgede olması muhtemeldir. Bu görüşü destekleyen bir diğer belge ise, resimlerde yer alan figürlerin üzerlerindeki giysilerin, dönemin Türk, Hint, Çin ve İran gelenekselliğini taşımasıdır (Göktaş, 2008: 148).

Minyatürlerdeki figürlerin yüzlerinde yaşamın içinden olan her türlü duygu ve izler hissedilmektedir. Yoğun bir biçimde izleyiciye aktarılan ifadeler figürün tamamıyla uyumlu bir biçimde resmedilmiştir. Yakın çekim

portre görsellerinde bakış ve mimiklere yer verilmektedir. Bedenin duruşu ve hareketi, elbise kıvrımları duyguyu hissettirecek biçimde tasarlanmıştır. Genel olarak minyatürlerde rastlanılmayan ifadeye rastlanılır. Minyatürlerde Mehmed Siyah Kalem'in çizgileri portrelerdeki mimik ve hislere uyumlu şekilde belirtilmiştir. Kıyafetlerde yer alan bol kıvrımlı çizgiler, figürlerin yüzlerinde yer alan çizgilerle birlikte figürün bütünlüğüne uyum sağlamaktadır. İpşiroğlu'nun da belirttiği gibi yaşama ait olan bireysel duygularla figürlerin yüzlerinde karşılaşılmaktadır.

Maskeye benzeyen bu yüzlerde, bireysel duygulardan çok kuşku, korku, kaygı gibi, herkeste ortak olan, insan varlığından sökülemeyecek temel yaşantılar dile gelir. Siyah Kalem'in resimlerinde demon suratları da hiçbir bireysellik göstermezler (İpşiroğlu, 2004: 27).

Portrelerde ağızlar açık, dişler görünür bir biçimde resmedilmiştir. Gözlerdeki bakışlar, yüzlerde meydana gelen çizgiler ve figürlerin grup şeklinde durumlarının yansıtıldığı hisler; bozkır ve göçebe yaşantısının anlatıldığı sahnelere tiyatral bir biçimde aktarılmıştır. Tiyatro sahnesindeki figürlerin ifadeleri, sahnelerdeki yaşam sahnesi ve gündelik konularına göre şekillenmektedir.

Figürlerin yorgun ve kırışık yüzlerindeki bir an için dondurulmuş izlenimi veren ifadeleri gibi, ellerinden ayaklarına kadar bütün vücutları da güçlü bir ifade içerir (Yetgin, 2013: 26).

Mehmet Siyah Kalem'in eserlerindeki figür ve objelerin formlarının aktarılmasında ifadeci bir yan gözlenmektedir. İfadeci üslubu realist bir bakış açısıyla aktarılmıştır. Burada gözlenen realizm; figürlerin portrelerindeki ifadelerin tam olarak yansıtılmasıyla gerçekleşen bir realizmdir. Bozkır yaşamı ve göçebe toplum özellikleri figürlerin yüzlerindeki ifadeler ile aktarılmıştır. Gündelik yaşam içerisinde yer alan figürlerin

Görsel 3. Mehmed Siyah Kalem "Yörük Ailesi", Hazine 2153, 24,5x13,8.

genel biçimlendirme şeklinde ifadeler önemli bir yer tutmaktadır. Yetişkin ya da genç bireylerin yüzlerindeki telaş, heyecan ve coşku eserlerde belirtilmektedir (Görsel 3).

4. DEFORMASYON, RENK VE REALİZM KAVRAMLARININ FİGÜRLER ÜZERİNDEKİ YANSIMALARI

Mehmed Siyah Kalem'in rulo resimlerinde, hayvan figürü çizimlerinde uzunlar olabildiğince abartılı bir şekilde, geometrik formların iç içe geçmesiyle betimlenmiştir. İnsan ve hayvan figürlerinde abartı ve deformasyon söz konusudur. Özellikle figürlerin el ve ayak büyüklüklerinde abartı görülmektedir. Uzunların büyüklüklerindeki abartılı anlayış, kıyafet ve yüz kıvrımlarında da görülmektedir. Mehmed Siyah Kalem'in grotesk figürleri ve şamanları aracılığıyla göçebe hayatıyla ilişkili ritüellere resimlerde sıkça yer verilmektedir.

Minyatürlerin bir efsane, destan, masal ya da hikâyenin anlatımını tamamlayan görsel öğeler olmasının yanı sıra, stilize anlamında üstün bir üsluba sahip olmaları, çok özgün ifade biçimleriyle sanatçı tavrını yansıtmaları ve plastik

anlamda dönemin sanat anlayışının ilerisinde olmaları, bu resimlere ayrı bir önem katmaktadır (Göktaş, 2010: 114).

Figürlerin ayakları, elleri, gözleri, ağızlarındaki detayları, bilek ve boyundaki aksesuarları, halkaları ve bastonları genellikle tek renk ve tonlamalarıyla verilmektedir. Tek rengin açık ve koyu çeşitliliğiyle hacimlendirmeler yapılmaktadır. Açık kahve, kiremit kahve, koyu kahve tonları ve siyahlar, bozkır yaşamının zor şartlarını yansıtmaktadır. Öte yandan mağara resimlerinde görülen primitif özellikler, renk ve çizgi sadeliğinin öne çıkarılmasıyla dikkat çekici bir hal almaktadır.

E. Kühnel'de "Göçebelerle temas halinde bulunmuş olan inanılmaz derece de emin ve tabii gözlemlerini amansız bir açıklıkla, sert bir nükte ile çizilmiş çizgileriyle ifade eden bir Türk olarak" gördüğü Siyah Kalem'i "İran yönüne oldukça yabancı" ancak "Doğu Asya Özellikleri" taşıyan bir sanatçı olarak tasvir eder (Başkan, 2009: 101).

Üç boyutlu hacim anlayışıyla aynı düzlemde gösterilen figürler, farklı açılardan izleyiciye gösterilmektedir. Dönemi aydınlatan belge niteliği taşıyan eserlerde natüralist ve gözlemci

bir teknik hakimdir. Karikatürize olmuş yüz ifadeleri ve grotesk figürlerdeki asıl gaye farklı karakterlerin yansıtılmasıdır. Bozkır yaşantısı ile ilgili simgeler resimsel olan ortam dışında daha düşsel bir biçimde betimlenmektedir. Mehmed Siyah Kalem'in minyatürlerinde gerçekçi olan bire bir yansıtılan bir doğa resmi ile karşılaşmaktadır. İnsanın doğa ile mücadelesini konu edinen Mehmed Siyah Kalem, halkın gözlenen yaşantısını sade olan bir renk skalasıyla yansıtmaktadır. Kullanılan renkler arasında kırmızılar, maviler, toprak renkleri görülmektedir. Minyatürlerde kullanılan renklerin tamamında renk tonlamalarına rastlanılmıyor. Fondaki açık toprak rengi ise hep aynı şekilde aynı tonlarda verilmektedir (Görsel 4). Gültepe'nin de belirttiği gibi Orta Asya Türk Kültürü'ne ait olan renk tonları resimlerde kullanılmaktadır.

Bozkır kültürünün gezginci dervişlerinin giysilerindeki renkler, beyaz dışında pastel ve zıt renklere hakim, kırmızı ve mavinin ağırlıkta olduğu, Orta Asya Türk Kültürünün kullandığı renkleri bunlar (Gültepe, 2013: 56).

Vücut uzuvlarında sadece minyatür gibi resimlemek nakşetmekten çok, üç boyutlu desen

ve hacimlendirme yoluna gidilmiştir. Üç boyutlu anlatım dili ve mekândaki sadelik figürlerin algılanmasını daha da kolaylaştırmaktadır. Sade olan renk kullanımı ile Mehmed Siyah Kalem'in rulo resimlerinin tümünde çizgi dili ile oluşturulan figürlerde detaylandırmalara da yer verilmektedir. Portrelerdeki detaylandırmalarda yüz çizgileri, kıyafetlerdeki kıvrımlardaki detaylar da yer almaktadır. Çizgiler üzerinde tonlama yapılması yerine kontur şeklinde hatların yer aldığı görülmektedir. Tek tip çizgi stili, kullanılan renkleri çerçeveleyerek daha belirgin hale getirmektedir. Gölgesel tonlamalar ise Mehmed Siyah Kalem eserlerinde belirli düzeyde gerçekleşen çizgi geçişleriyle sağlanmaktadır.

Çizgisel üslup ile gölgesel üslubun oluşturduğu büyük karşıtlık, dünyaya yönelik ve esas olarak çok farklı bir ilgiyi karşılar. İlkinde sabit, ikincisinde ise değişen görünüş vardır; ilkinde kalıcı, ölçülebilir ve sınırlı biçim, ikincisinde ise devinim ve işlev içerisinde biçim vardır; ilkinde nesnelerin varlığı kendileri içindir, ikincide ise bağlamları içerisinde nesnelerin varlığı söz konusudur (Wölfflin, 2015: 33-34).

Obje çizimleri, ağaç çizimleri, devam eden

Görsel 4. Mehmed Siyah Kalem, "Atını Yularından Çeken Yörük", Hazine 2153, 25x13,6.

helezonik çizgiler, yatay ve dikeyler izleyicinin tek bir noktaya bakışını sağlamaktadır. Gerçekçi resim ilkelerinin dışında, deformasyonla kendine ait bir dil yakalayan Mehmed Siyah Kalem; resimlerini aharlı ve aharsız kâğıtlar üzerine uygulamıştır. Açık fon rengiyle figürlerdeki vurgulu anlatım bir kez daha belirgin hale getirilmiştir. Resimlerde kullanılan renk ve biçimlendirmelerde ise Aksüt'ün de belirttiği gibi Çin ve Uygur Resim Sanatı'nın izlerine rastlanılmaktadır.

Yapılan araştırmalara göre söz konusu yapıtlar bez, aharlı ve aharsız kâğıt üzerine yapılmıştır. Kuru fırça tekniğiyle koyu olarak kullanılan suluboya tarzında yapılan minyatürlerde Çin ve Uygur etkileri sezilmektedir. Buna rağmen söz konusu yapıtlar kendine özgülük ve biriciklik taşımaktadır. Yapıtlar açık renk zemin üzerine, peyzajı dikkate almadan, koyu renk ve cesur ölçülerde çizilmiştir. Mekân algısı figürlerin hareketleriyle yaratılmıştır. Figürlerde yenilikçi denemeler görülmektedir (Aksüt, 2019: 108).

Koyu olmayan boya uygulamalarıyla dikkat çeken Mehmed Siyah Kalem'in üslubu ve çizgi dili rahatça seçilmektedir. Üslubunu belirgin kılan biçimlendirme tavrında figürlerin ön plana çıkarıldığı ve hareketlerin vurgulandığı görülmektedir. Figürler genel duruşlarıyla iri ve yapılı olarak betimlenmiştir. İpşiroğlu'nun da belirttiği gibi bastığı zeminden güç ve kuvvet alırlar.

Siyah Kalem'in resimlerinde figürlerin bastıkları yer belirtilmemiştir, ama kol ve bacak kaslarının şişkinliği, bacakların yerden güç almak için, yeri kavramışçasına açılması, yerçekimini ve toprağın varlığını her zaman duyurur ve figürlere inandırıcı bir ağırlık kazandırır. Siyah Kalem'in resimlerinde kendini şiddetle duyuran bir ağırlık toprağa bağlılığın ifadesidir (İpşiroğlu, 2004: 21).

Mehmed Siyah Kalem'in yapıtlarında günlük hayatın görsellerinin sahnelendiği görüntüler,

maskeli şamanların mücadelesi, dansları, törensel sahneleri, ait olunan coğrafya, coğrafyanın kültürü hakkında bilgi edinilmesi mümkündür. Dans sahnelerinin resmedildiği eserlerde takılar, takıların çıkardığı sesler ve müzik aletlerinin sesleri doğunun sesleri hakkında ipuçları da içermektedir. Yaşamını sürdürdüğü coğrafyanın kültürel etki ve özelliklerini, tanıklık ettiği sahneleri eserlerine aktarmıştır. İfade biçiminde formun üç boyutlu anlatımı derinlik ilkeleriyle birlikte verilmiştir. Hareketli figürler tüm vücut uzuvlarının dahil olmasıyla ritmik olarak biçimlendirilmiştir. Farklı türde kıyafet ve başlıklar halkın kendi içindeki sınıflandırmalar hakkında bilgi vermektedir. Kültür ve inançların aktarımı bir serüven şeklinde rulo resimlerde anlatılmaktadır. Resimlerin genelinde klasik minyatür anlayışının dışına taşan etkiler görülmektedir. Üç boyut ve hacimlendirme, portrelerdeki ifadeler ve gerçekçi anlayış bu etkiler arasında yer almaktadır.

“Muhammed” adındaki bir sanatkara “Siyah Kalem” lakabının verilmesi, onun esas itibarıyla çok renkli çalışmadığını; 2152 numaralı albümede resimleri bulunan “Nadirül'l-Asr Üstad Muzaffer Siyah Kalem” gibi, siyah-beyaz veya az ve hafif renkli eserler yapmış olduğunu düşündürüyor. Şüphesiz, bu sanatkarın hiç renkli çalışmadığını da mutlak olarak ileri süremeyiz (Karamağaralı, 1981: 181).

Mehmed Siyah Kalem'in renkleri kullanım dilinde daha sınırlı olan bir yaklaşımla karşılaşılmaktadır. Özellikle belirli renk tonlarını tercih etmesi kendisine ait olan bir üslubun oluşmasını sağlamıştır. Figürlerin kıyafetlerinde kahverengi, kırmızı ve mavilerin açık ve koyu tonlarına rastlanılmaktadır.

SONUÇ

Yaşadığı coğrafyayı ve kültürünü minyatürlerindeki sahneler aracılığıyla ifade eden Mehmed Siyah Kalem, figürlerindeki özgün biçimlendirme tavrı ile Türk Sanatı kökleri açısından önemli bir yere sahiptir. Çin ve Uygur Sanatı'ndan izler taşıyan eserler; gerçekçi bir biçimde aktarılmıştır. Gündelik yaşam sahneleriyle karşılaştığımız gerçekçi resimler doğal gözlem yoluyla aktarılmıştır. Figürlerindeki sadeleşmiş çizgi dilinin Mehmed Siyah Kalem'in renk skalasına yansdığı görülmektedir. Anatomiyi betimleyici çizgileri figürlerdeki ifade anlayışını güçlü kılabilmek için belirgin hale gelebilmektedir. Figürlerinin hacimlendirilmesinde renk ve ışık geçişleri önem kazanmaktadır.

Mehmed Siyah Kalem minyatürlerinde mekân ve fon biçimlendirmelerine yer vermese de figürlerin duruşları ve sıralanışı izleyicide bir zemin etkisi oluşturmaktadır. Figürle birlikte hayvan figürleri ve kullanılan objeler de aynı düzlemde sıralanmıştır. Öğelerin dizgeleştirilmesi rulo resimlerin betimlenen sahnelerin devamlılığını sağlamıştır. Kültürün yansımaları, sosyal yaşamın izleri yan yana aktarılmıştır. Orta Asya ve Şamanizme bağlı olan halklar temsil edildiği sahnelerde; hayvanlarını otlatırken, ateş yakarken, çamaşır yıkarken resmedilmişlerdir. Daha ilkel olan biçimlendirme tavrı ile dikkat çeken Mehmed Siyah Kalem, çizgilerindeki ve renk kullanımındaki üslubu ile sadeleşmiş minyatürler oluşturmuştur. Sadeleşmiş çizgi ve form anlayışına rağmen portrelerdeki ifadelerin ortaya çıkışı Mehmed Siyah Kalem eserlerindeki farklılığı ortaya koymaktadır.

Araştırma sonucunda, Mehmed Siyah Kalem'in Orta Asya ve Türk Kültürü'ne ait göçebe yaşam biçimini natüralist bir üslupla aktardığı görülmektedir. Sınıfsal farklılıkların da yansdığı eserlerde figür çözümlerinde formlar, açık ve koyu değerler aracılığıyla belirgin hale

getirilmiştir. Her ne kadar perspektif ilkeleri doğrultusunda eserler oluşturulmasa da insan ve hayvan figürlerinde uzuvların birçok açıdan çizilmesiyle bu etkiler hissettirilmiştir. El ve ayakların ağırlıkları zeminde yoğun bir biçimde hissedilmektedir. Mehmed Siyah Kalem eserleri hacmin, anatominin yoğun şekilde gösterildiği ışık ve renk geçişleriyle kütesel bir boyut kazanmıştır. Portrelerdeki yüz çizgileri, el ve ayaklardaki çizgiler formu ve anatomiyi gösteren bir şekilde betimlenmiştir. Primitif ve stilize form anlayışı ile biçimlendirilen figürlerin, statik olan fon ve mekân içerisinde etkin bir biçimde rol aldığı görülmektedir. Keskin ve net olan konturlar figürlerin uzuvları, portreleri ve kıyafetlerinde sık bir biçimde kullanılmaktadır. Özellikle portrelerde kullanılan konturların figürlerin ifadesini ve bakışlarını daha güçlü kıldığı fark edilmektedir. Minyatürlerdeki figürlerin hareketliliği ise enerjik ve dinamik olan beden hareketleriyle sağlanmaktadır. Primitif özelliklerin yansdığı eserler, yaşadığı dönemin tanığı olarak kanıt niteliğinde belgeler olarak görülmektedir. Göçebe ve bozkır yaşamında önemli bir yer tutan birçok öğeye eserlerin bütününde rastlanılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Aksüt, F. (2019). *Postyapısal Bağlamda Muhammed Siyah Kalem Minyatürleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.*
- Başkan, S. (2009). *Başlangıcından Cumhuriyet Dönemine Kadar Türklerde Resim. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.*
- Demirok, C. (2018). *Mehmet Siyah Kalem Minyatürlerinin Göstergibilimsel Açından Analizi ve Plastik Göstergelerin Belirlenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.*
- Esin, E.(2019). *Cinlere Ayna Tutan Nakkaş Mehmed Siyah Kalem. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.*
- Göktaş, Y. (2008). *Siyah Kalem Minyatürlerinde Gündelik Yaşamın Bir Ögesi Olarak At Tasviri, 2153-(38A, 84A, 113A, 118B) Numaralı Albüm. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi, Cilt 12, Sayı 2, 143 – 156.*
- Göktaş, Y. (2010). *Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine Kitaplığı, 2153, 88 Sayfasında, Mehmet Siyah Kalem Ait At Tasvirlerinin, Desen Özellikleri Açısından İncelenmesi. Sanat Dergisi, Cilt 0, Sayı 12, 113 – 116.*
- İpşiroğlu, M. (2004). *Bozkır Rüzgarı Siyah Kalem. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.*
- İpşiroğlu, M. (1985). *Bozkır Rüzgarı Siyah Kalem. İstanbul: Ada Yayınları (Görsel 3, s. 7).*
- Gültepe, G. (2013). *Muhammed Siyah Kalem'in Üslubu ve Gizemi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.*
- Karamağaralı, B. (1981). *Muhammed Siyah Kalem İmzalı Minyatürler Hakkında. Yıllık Araştırmalar Dergisi III, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü.*
- Yetgin, A. (2013). *Erol Akyavaş'ın Gelenekle Somutlaşan Resimlerinde Karşılaştırmalı Kompozisyon Çözümlenmeleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü.*
- Wölfflin, H. (2015). *Sanat Tarihinin Temel Kavramları. İstanbul: Hayalperest Yayınları.*

Görsel Kaynaklar

- Görsel 1. Mehmed Siyah Kalem, "Yörük Kampı" (<https://www.tarihlisanat.com/wp-content/uploads/2018/06/kk.jpg>, Erişim Tarihi: 03.06.2022).
- Görsel 2. Mehmed Siyah Kalem (<https://www.tarihlisanat.com/wp-content/uploads/2018/06/kk6.png>, Erişim Tarihi: 03.06.2022).
- Görsel 3. Mehmed Siyah Kalem, "Yörük Ailesi", Hazine 2153, 24,5x13,8.
- Görsel 4. Mehmed Siyah Kalem, "Atını Yularından Çeken Yörük", Hazine 2153, 25x13,6 (İpşiroğlu, 1985, s. 3).